

УДК 378.4(477.54)“1804/1917”

ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВСТУПУ АБИТУРІЄНТІВ ДО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1804–1917 РР.)

Куліш С. М.

У статті висвітлено дослідження тенденції розвитку системи вступу абітурієнтів до Харківського університету (1804–1917 рр.): підготовка спеціалістів різного профілю, дотримання системи наукових ступенів, наявність професорських вакансій.

Ключові слова: традиції, інновації, абітурієнт, університет, форми та методи відбору абітурієнтів.

В статье освещены исследования тенденции развития системы поступления абитуриентов в Харьковский университет (1804–1917 гг): подготовка специалистов разного профиля, соблюдение системы научных степеней, наличие профессорских вакансий.

Ключевые слова: традиции, инновации, абитуриент, университет, формы и методы отбора абитуриентов.

The article highlights research on trends in the development of the system of student entrance at Kharkiv University (1804–1917): training specialists of different profiles, adherence to the system of academic degrees, availability of professorial positions.

Key words: tradition, innovation, university entrant, university, forms and methods of selecting students.

Постановка проблеми. У 1804–1917 рр. освітня система Харківського університету складалася на основі статутів 1804, 1835, 1863 та 1884 рр., у котрих визначалася університетська навчальна інфраструктура, обов'язки професорсько-викладацького складу та студентів. Автори цих основоположних документів поєднали в них ідеї німецьких університетів, що діяли за принципом корпоративної автономії, та бюрократичні канони, запозичені з австрійського й французького досвіду. Водночас ці Статути свідчили про намагання активізувати навчальний процес, підвищити роль викладача як носія високої педагогічної майстерності, організатора навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Завданням університету була насамперед стимуляція докорінних змін у системі всієї освіти, перетворення університетів на осередки прогресу, що впливали б на суспільство. Природно, що для цього потрібно було поповнювати склад студентів найбільш підготовленими до напруженої розумової праці випускниками середніх навчальних закладів. На початку XIX ст. це було нелегке завдання через мізерну кількість гімназій, відсутність апробованих технологій, що дозволяли б виявити потенційно потрібних для університету слухачів. Адже студенти повинні були не тільки швидко адаптуватися психологічно до незвичної для них обстановки, але й оперативно реагувати на неї, набуваючи гнучкість мислення.

Джерельна база дослідження включає, перш за все, нормативно-правові акти (університетські статути, постанови та розпорядження Міністерства народної освіти, циркуляри попечителів тощо), а також діловодну документацію, статистичні джерела, матеріали публіцистики тощо.

Історію університетів України XIX – початку XX ст. досліджують такі вчені, як Т. А. Стоян [5], Г. О. Косінова [6], Л. Д. Зеленська [7], В. Є. Бенера [8], Г. В. Додонова [9], О. Л. Кардан [10], Ю. М. Лимарева [11] та інші. У своїх працях визначили принципи та специфіку історико-педагогічного аналізу: В. Беляєв, М. Богуславський, Л. Ваховський, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, Н. Гупан, О. Карамазов, Г. Корнетов, З. Равкін, О. Сухомлинська, О. Черкасов, Р. Шмідт та інші.

Протягом всього XIX – початку XX ст. спостерігався пошук форм та методів відбору абітурієнтів, причому пропозиції в цьому напрямі надходили як з боку влади, так і університетів, гімназій. Були також намагання встановити межі відповідальності

університетів та гімназій за рівень підготовки вступників, організувати співпрацю їхніх викладацьких колективів.

Мета статті – виявити, які завдання, форми та методи відбору абітурієнтів були у Харківському університеті у 1804–1917 рр.; викреслити традиції та інновації при організації вступу абітурієнтів до університету.

На першому етапі існування університету головним завданням став саме пошук таких абітурієнтів, які б за своїми індивідуальними якостями могли відносно безболісно включитися в процес навчання. Починаючи з травня 1804 р., продовжувався відбір таких осіб, причому 30 семінаристів з Курської духовної семінарії та Харківського колегіуму були зараховані за згодою Синоду без іспитів. Усі вони були казеннокоштовними студентами. Крім того, троє осіб прийняли після вступного іспиту. Із 41 своєкоштовного студента витримали випробування лише 24 (є й інша цифра – 21). Кампанія прийому тривала з 20 травня до 10 грудня 1805 р., екзаменували з наступних предметів: російська граматики, історія, географія, початки логіки, метафізики, латинської та однієї з новітніх мов – німецької чи французької. Знань з фізики й математики не перевіряли, принісши їх у жертву філологічному напрямку. До того ж початки математики планувалося викладати уже в університеті, включаючи початки арифметики. Інакше керівництво Харківського навчального округу та університету чинити не могло, адже мова йшла про майбутніх випускників, готових включитися до продуктивної наукової, цивільної, медичної, військової служби [1, с. 2–3; 2, с. 2].

Рівень підготовки більшості новоспечених студентів не дозволяв засвоювати лекції професорів, переважна більшість котрих не знала російської мови. Тому почали працювати підготовчі курси, які відвідували ті студенти, що мали суттєві прогалини в знаннях. Викладання на них мало на меті не лише підготувати їх до відвідування університетських занять, але й пройти своєрідну психолого-педагогічну підготовку, отримати навички вже не шкільної аудиторії та справжньої самостійної роботи. Підготовчі курси діяли 11 років, причому термін перебування на них не був чітко встановленим, тому вчилися і два і три роки. Протягом 1804–1807 рр. там викладали такі дисципліни: Й. Гамперле (ад'юнкт) – міфологію, історію літератури – 6 год щотижнево латинською мовою, ад'юнкт Й. М. Ланг – логіку й емпіричну психологію 2 год латиною, 2 год німецькою мовою – з 15⁰⁰ до 17⁰⁰. М. М. Паки-де-Совіньї та Й. Берендт (недовго) вели настанови з латини німецькою мовою. Крім того, Й. Берендт і вчитель С. Василевський викладали латинську мову по 4 год кожний. Ад'юнкт Є. О. Васильєв вів чисту математику щопонеділка, щоп'ятниці, щосуботи з 8⁰⁰ до 10⁰⁰ (інколи по 4 год) російською мовою. Правила французької мови і французьку літературу по 6 год щотижнево викладав М. М. Паки-де-Совіньї. Крім того, проф. Д. Шмерфельд 4 дні з 11⁰⁰ викладав природничу історію французькою мовою, а також по 6 год щотижнево – німецьку й англійську мови. Ад'юнкт Е. Крюгер чотири дні з 16⁰⁰ викладав початки фізики; А. Г. Рейніш щоп'ятниці з 8⁰⁰ проводив заняття з всесвітньої прадавньої історії й географії. Б. Рейт чотири дні з 18⁰⁰ читав лекції з німецької мови та словесності; протоієрей В. Фотієв – щосереди і щосуботи з 11⁰⁰ викладав по 2 год правила російської мови й російську словесність [3, с. 1; 4, с. 27–28]. Звичайно, далеко не завжди витримувалися заплановані години й дні занять.

У Франції, Австрії, Данії підготовчі курси існували значно довше, ніж у Харківському університеті. На них майбутні студенти богословського, юридичного чи медичного факультетів навчалися теж по 2–3 роки, щоб потім упевнено почуватись на лекціях, навіть точніше вибрати факультет.

Джерелами поповнення для Харківського університету були не лише гімназії, але й благородні пансіони, семінарії та колегіуми, а також особи з домашньою освітою. До кінця 20-х років знання випускників гімназій, як правило, не мали високого рівня. Адже до 1828 р. в гімназіях не було офіційно існуючих програм викладання, сам процес навчання не мав цілісності, авторитарний стиль пригнічував комунікаційні здібності учнів. Панувала багатопредметність, до початку 20-х років гімназисти слухали такі дисципліни, як статистику загальну й російську, початковий курс філософії, початки політичної економії, технологію, публічне право, науки, що стосувалися торгівлі, тощо. Хоча Вчений комітет Міністерства народної освіти в 1819 р. і вирішив не включати подібні предмети до гімназійного курсу, але реалізація цього рішення дещо затягнулася. Крім того, частина викладачів гімназій тримала пансіонерів,

одержуючи від їхніх батьків відповідну оплату. Природно, на перевідних чи випускних іспитах до цих учнів проявлявся максимальний лібералізм. Як згадував колишній учень Полтавської гімназії І. Боровиковський, учитель математики П. І. Єфремов напередодні іспитів говорив колегам: “Что хотите, то робите, а моих пансионеров переводите”. Коли І. Боровиковський у 1820 р. вступав до Харківського університету, від нього вимагали лише перекладу з латинської мови кількох речень [5].

Попечитель Московського університету О. П. Оболенський з 1817 р. дозволяв зараховувати студентами тих учнів, які знали арифметику, головні основи загальної та вітчизняної історії, логіки і риторики, правила латинської й російської мови. Знання іноземних мов схвалював, але не вважав обов'язковими.

На початку 20-х років вступна кампанія тривала з 17 серпня до 1 жовтня. Скажімо, станом на 10 вересня 1821 р. до Харківського університету зарахували 10 казеннокоштных, 33 своєкоштных студентів та 4 вільнослухачів.

Хоча із середніх навчальних закладів Харківського навчального округу вважалося за необхідне подавати документи до Харківського університету, але це правило не витримувалося. Із різних причин вступали до Московського університету, Петербурзької медико-хірургічної академії.

У першій половині ХІХ ст. оцінювати старанність і успіхи гімназистів можна було не лише за оцінками. У свідоцтвах про закінчення гімназії вказувалося, скільки разів його власник не був на уроках, скільки разів не міг відповісти на запитання вчителя.

Із прийняттям 8 грудня 1828 р. Статуту гімназій та училищ, навчальних програм 1831 р. у гімназіях головними предметами стали латинська й грецька мови, антична література, історія. 9 листопада 1832 р. Міністерство народної освіти заборонило приймати до університетів осіб без знання гімназійних предметів. Час показав, що в іншому разі студенти не здатні слухати лекційні курси. Тенденція формування тандему “гімназія – університет” спричинила ліквідацію благородних пансіонів. До початку 30-х років їх у Харкові стало п'ять, причому пансіон ад'юнкта університету М. К. Робуша 1823 р. мав 52 учні і був прирівняний до гімназії. Досить високий рівень викладання характеризував і пансіон швейцарця А. І. де Роберте, у котрому в 1837 р. працював М. І. Костомаров, інші викладачі університету. Для прикладу наведемо програму навчання 1825 р. у пансіоні П. Рейпольського. Вона включала Закон Божий, Священну історію, тлумачення літургії і Святого писання, російську граматику, риторику, алгебру, геометрію, арифметику і фортифікацію, загальну прадавню історію, загальну історію середню й нову, загальну географію, російську географію, фізику й механіку, латинську, німецьку, французьку мови. Обов'язковими були переклади з французької мови, а в старших класах – риторика і поезія. Іспити в благородному пансіоні, який тримала К. Й. Делявінь, приймали і професори університету.

Саме в благородних пансіонах значна увага приділялася моральному, естетичному вихованню. Однак влада дійшла висновку, що рівень пільг та привілеїв, які мали пансіони, не відповідав кінцевим результатам освітнього процесу. Звичайно, випускники гімназій теж у 30-х роках мали пільги. Якщо, скажімо, випускник мав знання з грецької мови, то одержував ХІV класний чин. Випускники гімназій Москви й Петербурга на військовій службі у 50-х рр. значно швидше одержували офіцерське звання, якщо мали цей чин. Дехто з колишніх гімназистів заздалегідь замовляв студентську форму, будучи впевненим, що обов'язково вступить до університету. Статут 1835 р. унормував технологію вступу до університету, але не довів до кінця, і в подальшому вона уточнювалася. Наступного року було визначено мінімальний вік – 16 років, хоча з дозволу міністра могли бути й винятки з цього правила. 29 січня 1837 р. прийняті “Правила іспитів для бажаючих вступити до університетів”. Водночас затвердили й правила для випускників повітових училищ, які бажали стати гімназистами. Ці документи приймалися з наміром поліпшити якісний склад учнів гімназій та університетів. Університетський Статут намагався забезпечити освіті в них раціональну форму, привчити студентів до постійної праці, цілеспрямованої навчальної й наукової роботи. Для С. С. Уварова стрижневим був намір не допустити до аудиторій незрілих осіб, покінчити з домашнім вихованням, особливо гувернерами-іноземцями, залучити до університету насамперед дворянську молодь.

До схвалення загальних правил вступу в Харківському університеті, як і в інших, не існувало оптимальних умов при наборі студентів. Скажімо, до 1827 р. переважав лібералізм, а після різних зауважень за це з боку попечителя й міністра запанував жорсткий режим випробувань. У результаті студентами ставали не більше 25–35 % від кількості тих, хто подавав прохання про вступ і відповідні документи, а їх було немало. Такий перекис призвів до зменшення кількості студентів.

У 1833 р. приймальна комісія, певно, різко послабила вимоги до вступників. Тому до університету зарахували 230 випускників гімназій – найбільше серед усіх університетів Росії. Рекордсменом виявився Харківський університет і щодо кількості прийнятих осіб, які закінчили приватні пансіони. З іншого боку, до Московського університету взяли 128 юнаків, які навчалися вдома; у Дерптському таких виявилось ще більше – 196. Проф. О. С. Венедиктов у Харкові обурювався: із числа зарахованих 52 особи не витримали випробування з кількох предметів або показали надто слабкі знання. Крім того, студентами стали кілька осіб, котрі раніше навчалися в Московському університеті, але були відраховані. У чотирьох вступників він виявив матеріали, що свідчили про негідну поведінку. Певно, він мав рацію, бо серед студентів не виявилось жодного відмінника, “хорошиста” і навіть таких, що мали посередні знання. Усі 348 студентів характеризувалися як “неозначені” за успіхами.

Згідно з правилами 1837 р., якщо на вступних іспитах середня оцінка, а також оцінки із Закону Божого та російської словесності були менше “3”, тобто “достатньо”, а з латинської мови – лише “1” (“слабкі знання”), то таку особу до університету не приймали. Звільнялися від вступних іспитів ті, хто мав відмінні і добрі оцінки, а також схвальні відгуки про поведінку. Але при цьому вимагався дозвіл міністра. Крім того, таке право мали випускники деяких гімназій, що були відомі оптимальним рівнем інтелектуальних навантажень. Список таких навчальних закладів надсилали з міністерства. Атестати вступників перевіряли декани, а інші документи – синдик. Випробування проводилося із Закону Божого, Священної та церковної історії, російської граматики й словесності, логіки, латинської, німецької, французької, фізичної географії і статистики, історії. Якщо вступник складав іспит з грецької мови, математику міг складати без конічних перетин, що було не дуже логічно. Письмові іспити з математики, російської словесності, іноземних мов передбачали й необмежену кількість усних питань. Випробування з російської словесності вимагали знань із риторики, граматики, з’ясовували “ступень умственного образования вообще”. При усному опитуванні з інших предметів по кожному з них відповіді надавалися з трьох питань. При невдачі дозволялося випробувати долю ще двічі. Ставилися такі оцінки: “0” – “совершенное незнание”, “1” – “слабые знания”, “2” – “посредственные знания”, “3” – “достаточные”, “4” – “хорошие”, “5” – “отличные”. Передбачалося й відкладення випробувань через боязкий стан випускника.

Якщо учень вибув з гімназії, не закінчивши 4-й клас, то складати іспити до університету дозволялося лише через 3 роки. При вибутті з 5 класу – через 2 роки, а з 6 класу – через рік. Значно менші вимоги були для вступників до практичного ветеринарного (скотолікарського) відділення при Харківському університеті, що відкрилося 22 липня 1839 р. Якщо це був II розряд, то вступник повинен був мати вміння читати й писати російською мовою і чітко не окреслені знання з предметів, що вивчалися в повітових училищах. Вступна кампанія до університету тепер тривала з 1 до 15 липня, а для ветеринарів – з 22 липня до 15 серпня.

У 40-х роках серед вступників до університету переважали гімназисти – до 64 %; вони ж переважали у 1842 р. серед студентів усіх курсів разом – 270 осіб, тобто дві третини. Цілком логічно, адже, як писав у 1861 р. К. Д. Ушинський, саме з дворянських сімей “виходить незрівнянно більша частина осіб, на моральну гідність яких переважно покладається наша державна служба, наша література і наша суспільна освіта”. Колишніх пансіонерів в університеті у 1842 р. було значно менше – 46, як і випускників семи духовних семінарій – 22. Крім того, 104 студенти мали попередньо домашню освіту. Але і пансіонери, й особи з домашньою освітою – це в основному юнаки з дворянських чи обер-офіцерських сімей.

Приймальними випробуваннями займалися в 1842 р. два комітети. Один з них очолював ректор, знання з богослов’я перевіряв І. Зімін, з російської словесності – В. О. Якимов, з грецької словесності – А. Й. Валицький, з математики – І. Д. Соколов, з латини – С. С. Лук’янович, з французької мови – А. К. Плансон. У другому комітеті

головував проректор, з логіки екзаменував М. М. Протопопов, з історії М. М. Лунін, зі статистики й географії – О. П. Рославський-Петровський, з фізики – В. І. Лапшин, з німецької мови – Й. А. Метелеркамп. У результаті зі 141 вступника випробування витримали 98 осіб [1, с. 13–14]. Подібне співвідношення спостерігалось й раніше. Наприклад, у 1840 р. не зарахували 16 вступників, які мали домашнє виховання, а з 15 гімназистів не змогли скласти іспити шестеро. 19 жовтня 1844 р. міністр заборонив приймати до університетів гімназистів, котрі мали в атестатах незадовільні оцінки. Потім 1 грудня він звернувся до Миколи I з проханням “умерить прилив юношества к учебным заведениям высшего разряда”. Проти такого рішення виступила частина попечителів, адже з нижчих соціальних станів було найбільше бажаючих навчатися на медичному й філософському факультетах. Представників же дворянства й чиновництва цікавив насамперед юридичний факультет. Однак С. Уваров стояв на своєму і в червні 1845 р. твердив, що для простого люду “вища освіта марна річ, складаючи зайву розкіш і виводячи з кола первісного стану, без користі для них і для держави”. Восени 1848 р. він наказав значно суворіше ставитись до приймальних іспитів в університети, очистити їх від “безнравственных и бестолковых” студентів. Прийняті наступного року питання для вступників до Харківського університету були не під силу більшості гімназистів. До того ж вони включали забагато питань – 626 (дивно, що в 1847 р. С. Уваров пропонував зараховувати гімназистів до університетів взагалі без іспитів). Лише зі Священної історії їх було 150, з математики (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, застосування алгебри в геометрії) – 113 і т. д.

26 січня 1850 р. вийшов указ, який створив ще більше перепон для вступників. Рекомендувалося приймати до університетів тих осіб, що мали право на цивільну службу. А такого права не було у багатьох: іноземців, купців (крім І гільдії) та їхніх дітей, колишніх польських шляхтичів, вільновідпущених та їх дітей, міщан і взагалі представників податного стану, відставних солдатів, що не були дворянами і їхніх дітей. Крім того, нелегко було вступити й дітям навіть придворних служителів, які не мали класного чину, а також євреям – крім тих, що мали військову вислугу.

Якщо раніше в гімназіях було багато предметів природничого циклу, то в 50–60-х рр. акцент робився на вивченні латини й грецької мови. Наприклад, у 4-му класі вивчали етимологію латинської мови, у 5-му – синтаксис, продовжували його в наступних двох класах. Грецьку мову теж вивчали з 4-го класу, однак тільки в сьомому наважувалися давати учням перекладати Гомера. Чомусь російська історія вивчалася лише в 7-му класі, а всесвітня – з 4-го класу; надто мало часу відводилось на фізику – 1 год на тиждень у 7-му класі (раніше вона вивчалася в 5-му класі – по дві лекції і в 6-му – лише одна). Навпаки, у гімназіях Німеччини, де в 50-х роках навчалися не 7, а 9 років, основну увагу приділяли математиці і мовознавству. Там було значно менше предметів, а при вступі до університету перевіряли знання з філології, математики, історії.

27 квітня 1857 р. стали чинними чергові правила вступу до Харківського університету. Заяви про вступ тепер подавалися протягом 15 червня – 1 серпня. Випробування залишалися ті ж, що й у 1837, окрім фізичної географії, замість неї складали фізику й географію. Вступники на медичний факультет повинні були одержати з німецької чи французької мови не менше “трійки”. Ця ж оцінка вимагалася з латини для тих, хто цю мову не вивчав у гімназії. Випробувальний комітет складався в 50-х роках з двох відділів, які очолювали помічник попечителя і ректор. Більшість вступників складали іспити: так, у 1855 р. таких осіб було 84, а без випробувань зарахували 52. Роком раніше на медичний факультет вступили без іспитів 12 осіб, а складали їх 34. У 1858 р. Олександр II наказав посилити вимоги до вступників, а міністр Є. П. Ковалевський у травні наступного року пропонував приймати іспити і в гімназистів. У разі послаблення вимог на вступних випробуваннях або видачі потім атестатів слабким студентам він вимагав винних віддавати під суд як за фальсифікацію. Адже всі попечителі скаржилися на погіршення професійно-педагогічної ефективності викладачів гімназій, неправильний розподіл навчальних годин, низькі знання випускників, особливо із сучасних мов. У двох гімназіях Харкова студенти старших курсів, професура з другої половини 50-х рр. почали готувати майбутніх випускників до випробувань у гімназії. Упродовж 4 годин щоденно, з 14⁰⁰ до 18⁰⁰, включаючи вихідні, 30 учнів слухали лекції з програм гімназичного курсу. Причин для

хвилювання вистачало: на початку 60-х рр. російську мову в гімназіях викладали по 3–4 рази на тиждень, а латину – від 6 до 8 разів, грецьку – по 8–9 год. щотижнево. Але ж на цей час лекції в університеті проводилися саме російською мовою. Бажаючих вивчати стародавні мови було мало, хоча навіть майбутнім математикам їх викладали. Із точки зору педагогіки початку 60-х років без стародавніх мов випускник університету, крім класичних філологів і медиків, міг обійтися, а без знання природничих наук він був безпомічним. На медичному факультеті доводилося 1,5 року викладати студентам природничу історію, фізику, хімію. Коли відповідно до вимог Статуту 1863 р. їх скасували, прогалини потім виявилися на старших курсах саме через недостатню обізнаність з цих предметів під час навчання в гімназії.

Згідно з положенням від 22 лютого 1860 р., вступні іспити до університетів скасували для стипендіатів Царства Польського, випускників гімназій з відзнакою (в атестаті треба було мати середній бал “4”, з російської мови – не менше “3” – достатньо, не менше “2” – посередньо з однієї з новітніх мов) та рекомендаціями педагогічної ради. Інші випускники гімназій та дворянських інститутів складали скорочений варіант випробувань. Для вступників на історико-філологічний факультет вони включали: російську, латинську, французьку мови, історію, географію; на фізико-математичний факультет: математику, фізику, природничу історію, російську й одну із сучасних мов. Майбутні юристи складали іспит з історії, географії, російської, латинської й однієї з новітніх мов; на медичний факультет: фізику, природничу історію, російську, латинську, одну з сучасних мов. Повне випробування проходили гімназисти й вихованці дворянських інститутів, які не мали атестатів, і всі інші категорії випускників. Воно передбачало перевірку знань з Катехізису, Священної і церковної історії, російської мови та словесності, латинської, грецької мови (якщо вона вивчалася), німецької, французької мови, історії, географії, математики, фізики; природничої історії (вона вивчалася в гімназіях з 1860 р.). Якщо вступник одержував дві оцінки “незадовільно”, він не міг далі складати випробування. Анулювання вступних іспитів для частини осіб примусила викладачів університету частіше відвідувати гімназії під час випускних випробувань.

24 липня 1863 р. міністр народної освіти наказав, щоб у Харківському університеті обов'язково приймали вступні іспити в гімназистів із Правобережної України. Під час польського повстання, вважав він, вони поводили себе “весьма дурно”, вчилися презирства до російської мови. Однак 15 професорів університету на це не пристали, лише запропонували випробувати гімназистів з одного чи кількох предметів з дозволу попечителя. Негативно поставились вони і до рішення міністра зарахувати до університету п'ятьох випускників духовних семінарій без випробувань. Незважаючи на згоду з цим ректора, члени вченої ради вирішили екзаменувати їх з усіх предметів гімназійного курсу, крім богослов'я. 25 червня 1864 р. попечитель відзначив: у деяких гімназіях надто поблажливо ставилися до видачі свідоцтв для вступу до університету, тому екзаменувати в ньому випускників не заборонялося.

Як відомо, 19 листопада 1864 р. гімназії розподілили на класичні й реальні, але реалісти не отримали права вступу до університетів. Викладачі фізико-математичного факультету університету заявили, що реалісти можуть вступати до них, адже вивчали 9 таких же предметів, як у класичних гімназіях. Їх підтримав історико-філологічний факультет і ректор. Частина професорів, навпаки, висловилися проти такої ідеї.

15 лютого 1863 р. ще раз змінився перелік предметів, які складали в гімназіях для вступу до університету. Він включав: Закон Божий, російську словесність (російську й слов'янську мови, риторику й теорію поезії, історію російської літератури, а також твір із російської мови), латинську, німецьку, французьку мови, загальну й російську історію, загальну політичну географію і Російської імперії, математичну і фізичну географію, крім того, математику (чотири відділи), фізику; природничу історію (зоологія, ботаніка), мінералогію, анатомію й фізіологію людини. Дозволялося брати випробувальні білети тричі; якщо з російської мови одержували “двійку”, до університету не приймали. Замість трьох оцінок “вельми задовільно”, “задовільно” і “незадовільно” стала існувати п'ятибальна система. Не можна було мати в атестаті більше ніж з двох предметів “двійку”.

Треба зазначити, що М. І. Пирогов схвалював ліквідацію вступних іспитів до університетів, але К. Д. Ушинський нагадував: гімназичним атестатам не можна

довіряти. Виникла навіть думка про зниження наукового змісту університетських дисциплін до рівня гімназій, яку, природно, відкинули.

Повне випробування проходили ті вступники, що навчалися в гімназіях та дворянських інститутах, але не одержали атестати. Скорочене проходили за рішенням університету і залежно від вибору вступником факультету предмети його були різні: для історико-філологічного – російська, латинська, німецька, французька мови, історія, географія; для фізико-математичного – математика, фізика, природнича історія, російська і новітня мова; на юридичному – історія, географія, російська, латинська, новітня мова. На початку травня проводилося повне випробування, де були учні 7-х класів гімназій, учителі, директори, інспектори, а скорочене – з початку серпня. Кількість питань не нормувалася, опитування проводилося усно, без білетів або з ними. Випускники військових училищ складали повне випробування. Якщо попечитель дізнавався, що в гімназії виявляли поблажливість на іспитах, він міг рекомендувати університету перевірити випускників вдруге.

Кінець 60-х років приніс знову зміни в програмі й технології випробувань. Вчена рада Харківського університету в 1869 р. вирішила, що вступники на історико-філологічний факультет складатимуть російську словесність, загальну й російську історію, латину; на фізико-математичний – математику, фізику, космографію (для майбутніх математиків); математику, фізику, географію – для природничого відділення. Для юридичного вибрали загальну й російську історію, географію, латину; для медичного – фізику, математику, географію. Кожен із вступників повинен підготувати твір, тему для якого вибирали жеребкуванням із 25 запропонованих. Якщо праця оцінювалася на “двійку”, то її потім перевіряли всі члени комісії. Дозволялося потім брати ще одну тему для отримання задовільної оцінки. Наприклад, у 1869 р. зі 147 вступників лише один не впорався з твором, а за усні відповіді 7 осіб одержали оцінку “незадовільно”. Для порівняння: для вступу до Гарвардського університету в 1869 р. вимагалася знання праць Вергілія, Коментарів Цезаря та інших античних авторів, а також треба було добре знати писемну латинську і грецьку мови. Складали там старовинну і сучасну географію, історію, англійську мову, математику до квадратних рівнянь; з 1876 р. перевірялися знання фізики.

Через те, що до Харківського університету вступали особи, які в навчальних закладах мали “дурные наклонности”, вчена рада просила робити відмітку у свідоцтвах щодо поведінки потенційного студента. 19 травня 1869 р. міністр наказав зараховувати в університети випускників гімназій Тифліса, Ставрополя, Кутаїсі тільки за поруки ректорів і попечителя. Із Саратовської гімназії можна було приймати за рішенням міністра (у березні 1869 р. саме колишні гімназисти з Саратова найбільше бунтували у Санкт-Петербурзі).

На початку 70-х рр. університети часто ігнорували рішення від 26 травня 1867 р., за яким до числа студентів заборонялося приймати тих, хто мав у атестатах “двійку” із Закону Божого чи російської мови, латини, математики, тобто по одному з цих предметів. Вчена рада Харківського університету восени 1870 р. посилила ці вимоги. Утрачали право на вступ до університету ті гімназисти, що мали хоча б одну “одиницю”, а також “двійку” в двох чи більше частинах одного предмета з російської історії, сучасної мови. Ця ж оцінка з більше ніж двох предметів, або з обох нових мов теж означала заборону на вступ. Наприкінці 1870 р. вчена рада дійшла висновку щодо недоцільності проводити випробування для вступників на юридичний і медичний факультети з географії. Окрім того, професори відзначали недостатність знань гімназистів із математики.

У 1871 р. в гімназіях стало не 7, а 8 класів, причому восьмий клас мав повторювальний характер. Починаючи з 30 липня 1871 р., без закінчення повного курсу гімназії до Харківського університету вступників не приймали. 19 червня з дозволу Олександра II до університетів могли вступити й реалісти, але тільки в статусі сторонніх слухачів, хоча попечитель Харківського навчального округу був проти такого рішення. Потім упродовж року реалісти повинні були скласти іспит з латини, яку вони не вивчали в реальних училищах.

Що стосувалося семінаристів, то до 30 липня 1871 р. курс навчання там був ближчим до програм гімназій, потім він став дещо іншим. Тому випускники семінарій повинні були з 1874 р. складати в гімназіях іспити з предметів гімназійного курсу, бо в них зменшилася кількість загальноосвітніх предметів.

Для історико-філологічного факультету заміна вступних випробувань письмовими роботами виглядала помилкою, бо папір не міг замінити спілкування з живою особою. Крім того, згідно з правилами від 8 грудня 1872 р., у сьомих класах гімназій та прогімназій не складали іспиту з російської мови, а питання з історії були тільки з грецької чи римської і вітчизняної. На необхідності усних вступних іспитів до університету вказував не лише історико-філологічний, але й усі інші факультети університету.

Недоліком загальнодержавних навчальних програм для гімназій із 1871 р. було зараховування до другорядних предметів російської мови, а також новоєвропейських мов, до третьорядних – Закону Божого, історії й географії. Головними стали стародавні мови й математика. Гімназисти не здобували потрібного обсягу знань з хімії, ботаніки, зоології, анатомії й фізіології. Випускники семінарій мали проблеми щодо знань з російської і латинської мов, математики. Міністерство систематично вимагало від університетів більш вимогливо проводити вступні випробування, але вони проводилися лише для тих, хто закінчив гімназію чи духовну семінарію до 1873 р. Для інших залишалися лише письмові твори, які проглядали ректор, два декани і шість професорів. У 1874 р. кількість вступників, що закінчили семінарії, перевищила кількість гімназистів.

90-ті рр. XIX – початок XX ст. ознаменувалися низкою змін у змісті навчальних програм теоретичних і практичних компонентів навчання, зниженням патерналістського ставлення до гімназистів, але більш м'яким ставленням до них у середніх навчальних закладах взагалі. З іншого боку, крім інших документів, від вступників до університетів і далі вимагали надання свідоцтва про бездоганну поведінку від місцевого поліційного околотку (за винятком тих, хто закінчив навчальний заклад у червні року подачі документів).

До початку XX ст. залишилося обмаль класичних гімназій, а в 1900 р. в гімназіях виключили грецьку мову з переліку обов'язкових предметів. Це рішення допомогло вирішити довголітню, складну проблему малочисельності історико-філологічних факультетів. Красномовний приклад: у 1858 р. цей факультет у Харківському університеті випустив усього 20 фахівців, у 1861 р. – взагалі четверо. А в 1906 р. на ньому навчалося 358 студентів і вільнослухачів. Це при тому, що в 1873/74 академічному році факультет мав 21 студента.

До 29 липня 1902 р. керівники гімназій надсилали ректорам конфіденційно секретні характеристики на випускників, що вступали до університетів. Нерідко вони мали надто образливий, навіть презирливий характер, особливо щодо представників національних меншин. Скажімо, в характеристиці на Погоса Асрібекянца, котрий закінчив Єлисаветпольську гімназію в 1898 р., говорилося, що він працелюбний, але мав посередні розумові здібності. Далі директор гімназії писав, що П. Асрібекянц “не без восточной скрытности и подозрительности. Для жизни университетской, научной, усердной, кропотливой почти не пригоден”. Характеристика випускника Катеринославської чоловічої гімназії цього ж року Семена Розенгорта виглядала ще більш принизливою: “от природы, как еврей, самое трусливое существо: перед кем не чувствует страха, смел, отважен, криклив, назойливо-нахален, должен бы мечтать не о высшем образовании, а о способах пристрастия к полезной и посильной практической деятельности”. Замість цих характеристик почали видавати “виписки з кондуїту”, тобто дисциплінарного журналу. Вони містили перелік провин випускника за три останні роки.

Із 1902/03 р. навчального року на 1 курси дозволили набирати на 10 % студентів більше від встановленої норми прийому, а Київському університету понад норму можна було набирати 200 осіб.

Вчені ради Харківського й Томського університетів були переконані: для покращення стану справ у середніх навчальних закладах необхідне їхнє співробітництво з університетами. Професура Харківського університету вказувала на відсутність у гімназіях креслення, етики, уроків гігієни, природознавства, непотрібність стародавніх мов для більшості студентів фізико-математичного факультету. Від Міністерства народної освіти вчена рада вимагала надати їй право надсилати свої висновки про недоліки методичного, організаторського, управлінського, психолого-педагогічного змісту в середніх школах. Крім того, доцільним вважалося надсилати

професорів для спостереження за остаточними іспитами в гімназіях та їх відповідного аналізу.

Представники всіх Російських університетів у 1902 р. зробили невтішний висновок: з середніх шкіл виходять морально й розумово незрілі, погано підготовлені особи, які не звикли напружено працювати, неспроможні до самостійності, мляві, без цікавості до науки.

Звичайно, міністерство реагувало на ситуацію: до початку нового навчального року навесні-влітку 1902 р. середні навчальні заклади одержали нову навчальну сітку. Зокрема, у 1–2 класах відмінено латинську мову, а історію, навпаки, ввели з 1 класу, а не з 3-го, як було раніше. З'явилося природознавство, збільшилася кількість годин на тиждень.

Після грудня 1902 р. на деякі факультети університетів вирішено приймати випускників реальних училищ. Фактично це було розширене повторення указу 1888 р., згідно з яким реалісти могли вступати до фізико-математичного й медичного факультетів. Проте тоді уряд водночас штучно обмежив це право, значно утруднивши реалістам вступ до 7 класу. Переважну частину реалістів після закінчення 6 класу направляли на державну службу. Із 1906 р. без іспитів вступали до університетів не лише гімназисти, але й реалісти із 7-класною освітою, випускники кадетських корпусів і деяких інших навчальних закладів. Семінаристи, які закінчили 6 класів, мали пільги при визначенні кількості випробувань, а ті, що мали лише 4 класи семінарії, складали іспити з математики, фізики, однієї з новітніх мов. Але на юридичному факультеті Харківського університету вирішили з дозволу міністерства приймати без іспитів як семінаристів з освітою 4-х, так і 6-ти класів. Потім міністр народної освіти О. М. Шварц 16 вересня 1908 р. ухвалив більш жорсткі умови для семінаристів. При вступі до університету вони мали складати іспити з математики, фізики, однієї з новітніх мов, а з 15 грудня 1909 р. – навіть з обох новітніх мов.

У гімназіях було посилено увагу до вивчення природничих наук, географії, історії, російської мови. Відповідно до запланованої в 1915 р. реформи середньої школи вона повинна була складатися зі значно диференційованих за напрямками закладів. Гімназії розподілялися на новогуманітарні, гуманітарно-класичні, а реальні училища – на фізико-математичні й історико-природничі. Однак реформа не була реалізована через труднощі Першої світової війни, а потім революційних подій.

Зазначимо, що Міністерство народної освіти 23 грудня 1915 р. скасувало через труднощі воєнного часу перевідні та випускні іспити в усіх середніх навчальних закладах, включаючи семінарії й учительські інститути. Дана постанова була продубльована двічі в 1916 р. та 11 січня 1917 р. Потім 13 червня 1917 р. було опубліковано правила вступних іспитів до університетів. Випускники гімназій приймалися на навчання протягом 1917/1918 навчального року без вступних іспитів. Особи, які закінчили чотири класи православної духовної семінарії, й реалісти складали іспит з латини, а випускники учительських інститутів – латинську й одну з новітніх мов. Якщо випускниці 7-класних жіночих гімназій пройшли у 8-му класі курс чоловічої гімназії, вони все одно складали вступні іспити з російської мови й літератури, фізики, математики, латинської та однієї з новітніх мов.

При вступі на фізико-математичний факультет перевірка знань з латини не проводилась. Іспит із сучасної мови полягав в усному перекладі історичного тексту російською мовою.

На жаль, як і раніше, значно менші шанси для вступу до університетів мала сільська молодь. На початку ХХ ст. до вибуху Першої світової війни в початкових однокласних училищах багато учнів навчалися не по 3–4 роки, а значно довше. Як правило, один учитель проводив заняття з 50 учнями. Аналогічна ситуація існувала й у початкових двокласних училищах із терміном навчання 5–6 років. Якщо в школах міста навчальний рік тривав 178 днів, то в селах – 151 день, а бувало й по 80–90 днів – через завантаженість учнів роботою. Тому багато з них по два-три роки знаходилися в одному класі. А вищі початкові училища відкрили тільки в 1912 р.

На 1916 / 1917 навчальний рік до Харківського університету мали прийняти 1050 студентів (на юридичний факультет – 300, на фізико-математичний і математично-природничий – по 200, історико-філологічний – 100, медичний – 250). Незважаючи на події Лютневої революції та Жовтневого перевороту, навчальний процес в університеті майже не переривався до пізньої осені.

Література

1. Историко-статистические записки об Императ. Харьков. Универс. и его заведениях от основания университета до 1859 года / сост. К. Фойгт. – Харьков : В универс. тип., 1859. – 173 с.
2. Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центр. наук. бібліот. Харків. націон. ун-ту імені В. Н. Каразіна (далі – ВКП ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна), 1115 с., спр. 603, 28 л. Записка о Харьковском университете
3. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императ. Харьков. ун-та Второе дополнение. – Харьков : тип. А. Дарре, 1907. – 70 с.
4. Обзорение публичных преподаваний, имеющих быть от 17 августа 1806 по 30 июня 1807 года в Императ. Харьков. ун-та. – Харьков : В универс. тип., 1806. – 28 с.
5. И. Б. Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском ун-те, за полстолетия назад / И. Б. // Харьковские губернские ведомости. – 1870. – 7 марта.
6. Феофанов А. М. Студенчество Московского университета XVIII – первой четверти XIX века / А. М. Феофанов. – М. : Издательство ПСТГУ, 2011. – 254 с.